

Z WYŻYN TEBAŃSKIEGO GEBLA

Z wyżyn Tebańskiego Gebła jak z korony ogromnego amfiteatru rozciąga się wspaniały widok na kotlinę Deir el-Bahari oraz – w dalszej perspektywie – dolinę Nilu. W przeciwnym natomiast kierunku – na pełną dostojęstwa Dolinę Królów i bezkres Pustyni Libijskiej.

W kotlinie Deir el-Bahari uwagę przyciąga głównie tarasowa świątynia królowej Hatszepsut (1467–1445 r. p.n.e.) oraz usytuowana tuż obok niej, lecz na nieco wyższym poziomie świątynia Tutmozisa III (1467–1413 r. p.n.e.), odkryta i odrestaurowana przez polskich badaczy i konserwatorów. Cały obszar kotliny Deir el-Bahari, z ogromną liczbą grobowców dostojników i urzędników z czasów faraonów, cieszy się ogromnym

zainteresowaniem licznych ekip egiptologów. Mniej natomiast uwagi poświęcono zboczom i wzniesieniom samego Gebła z licznymi stanowiskami prehistorycznymi, sięgającymi epoki schyłkowego paleolitu. Z inicjatywy pracowników Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, przy poparciu prof. Marii L. Bernhard (kierownika Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej UJ) i w porozumieniu z prof. Kazimierzem Michałowskim, jako kierownikiem kairskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego, w roku 1973 przystąpiono do badawczych prac terenowych nad licznymi zespołami najstarszych śladów działalności człowieka na tym obszarze¹.

Jednym z problemów szczególnie interesujących jest tutaj występowanie rytów skalnych oraz hieroglificznych i hieratycznych graffiti. Zainteresowanie nimi sięga schyłku XIX stulecia, mając na uwadze głównie obiekty z okresu faraonów. Akcję systematycznego penetrowania masywu tebańskiego oraz kopiowania i publikowania odnajdywanych graffiti zainicjował Wilhelm Spiegelberg (1921), którego dzieło podjęli następnie Bernard Bruyère i Jaroslav Černý (1956). Kompleksowe opracowanie zagadnienia zapewniła jednak dopiero szeroko zakrojona akcja zrealizowana przez Centre de Documentation et d'Études sur l'Antienne Égypte (CEDAE) przy współudziale Jaroslava Černego, Christiane Desroches-Noblecourt i ich współpracowników (1969–1973).

Odmienne przedstawiała się jednak sprawa tzw. graffiti prehistorycznych. Jest ich w tym rejonie znacznie mniej i występują tylko w jednym skupisku. Do tej pory stanowiły jedynie przedmiot badań René Cotteville-Giraudeta (1930), natomiast w pracach ekipy CEDAE potraktowane zostały marginalnie. W czasie prac prowadzonych w Masywie Tebańskim w sezonie 1973/1974 skopiowany został między innymi ten właśnie zespół, wkrótce potem opublikowany².

Do dotychczasowego stanu badań wniesiono szereg uzupełnień i poprawek, a pięć rytów zarejestrowano po raz pierwszy. Uzyskano też wówczas nowe dane pozwalające wysunąć także pewne sugestie dotyczące chronologii oraz klasyfikacji tych interesujących przedstawień.

Zespół tebańskich graffiti prehistorycznych znajduje się w płytkim nawisie skalnym, u podnóża dominującego nad kotliną Deir el-Bahari wzniesienia el-Kurn, na jego zboczu południowym, w odległości około 60 metrów od ścieżki prowadzącej z Deir el-

Medyny do Doliny Królów. Stanowisko znajduje się na wysokości 310 metrów n.p.m. Według nomenklatury wprowadzonej przez ekipę CEDAE, jest to „sekcja 148”, a zlokalizowane w trakcie prac tej ekipy przedstawienia otrzymały numerację 3267–3277 oraz 3323 (według oznaczeń naniesionych *in situ*).

Nawis charakteryzuje się obecnością osadów małej miąższości, złożonych prawie wyłącznie z gruzu wapiennego słabo zwiertzałego, przechodzącego w pokrywę gruzową na stoku. Grubość tej pokrywy wynosi najwyżej pół metra, przy czym dno nawisu stanowi powierzchnia strukturalna półki skalnej, natomiast stok jest erozyjną powierzchnią zwiertzałych wapieni marglistych. Zabytki krzemienne znalezione w obrębie osadów gruzowych tego nawisu (zgodnie z oceną Janusza K. Kozłowskiego) wskazywały na istnienie dwóch faz osadniczych: starszej, jeszcze schyłkowopaleolitycznej, oraz młodszej, niewątpliwie związanej z kulturą nagadyjską. Ryty skalne występujące w naw-

isie wykonane zostały na stosunkowo dużych płaszczyznach skał wapiennych o żółtobrązowej, a w niektórych miejscach znacznie ciemniejszej patynie. Część przedstawień wykonana została narzędziem o szerszym ostrzu, ryt innych jest znacznie cieńszy i głębszy. Jeden z rytów jest odosobniony i znajduje się

Świątynia królowej Hatszepsut w Deir el-Bahari

Deir el-Bahari. Wzniesienie el-Kurn

w części schroniska położonej na zachód od dużej szczeliny skalnej. Pozostałe przedstawienia stanowią rodzaj fryzu umieszczonego na powierzchni skał na wysokości sięgającej maksymalnie wzrostu człowieka (licząc od poziomu półki skalnej). Niektóre rytę zachodzą na siebie, przecinają się, niektóre tworzą większe zespoły o wspólnych cechach stylistycznych. Większość rytów jest dobrze zachowanych, nieliczne tylko stanowią fragmenty sylwetek zwierzęcych. Na powierzchni skały znajdują się również rytę niestanowiące sprecyzowanych przedstawień, na przykład poziomo ułożone zygzaki oraz linie pionowe lub ukośne itp. W sumie zarejestrowano

Nawis skalny u podnóża wzniesienia el-Kurn w Masywie Tebańskim

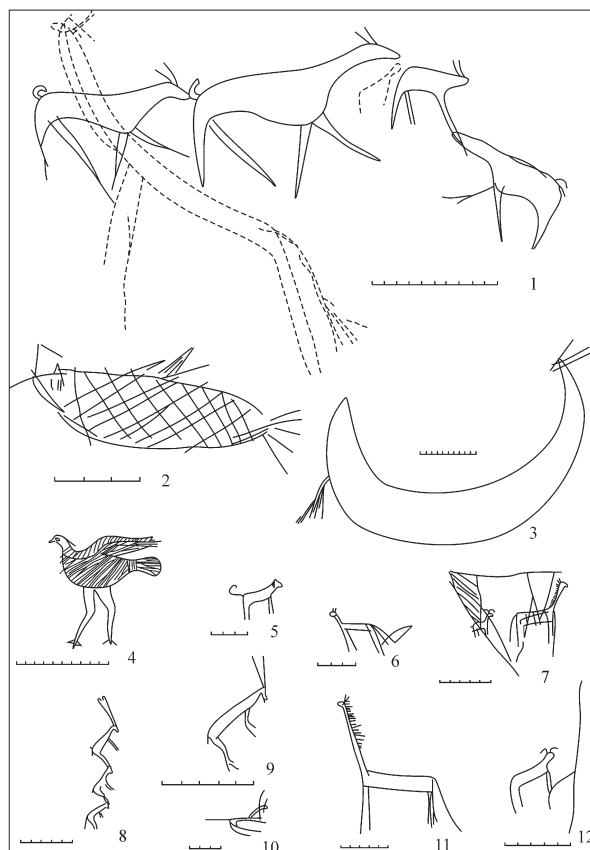
w nawisie 24 rytę przedstawienia figuralne, głównie zwierząt. Biorąc pod uwagę kryteria stylistyczne, technikę wykonania rytów, w paru przypadkach ich superpozycje oraz częściowo spatynowanie, a także tematykę przedstawień, wyróżniono wśród nich pewne grupy i zespoły. W oparciu o wymienione kryteria zaproponowano chronologię względną wydzielonych grup, w których najwcześniejsza zdaje się odpowiadać schyłkowo-paleolitycznej fazie osadniczej, uchwytniej również w materiale krzemionym. Inna natomiast grupa rytów, stosunkowo liczna, łączy się z zdecydowaniem z kulturą nagadyjską i znajduje odpowiednik w wyraźnie uchwytnym nagadyjskim materiale krzemionym z tegoż nawisu.

Podział zastosowany w odniesieniu do rytów z omawianego nawisu próbowano również zestawić z rezultatami badań Hansa Alexandra Winklera (1938–1939), uzyskanymi dla terenów Pustyni Wschodniej. Niestety, jedno z podstawowych kryteriów Winklera, mianowicie stopień spatynowania i kolor patyny, ze względu na specyficzne warunki naszego stanowiska nie zawsze mogą być wykorzystane w tym samym stopniu. Żadnych wniosków natury chronologicznej (nawet względnej) nie można wyciągnąć w oparciu jedynie o obserwacje stylistyczne. Zwrócił na to uwagę już René Cotteville-Giraudet (1930). Zaprzeczają im chociażby wyniki obserwacji patyn oraz techniki wykonywania rytów. Można jedynie stwierdzić, że najstarsza grupa rytów (I) to przedstawienia schematyczne,

uproszczone, natomiast grupę II tworzy scena realistyczna, a w grupie III i IV występują zarówno przedstawienia realistyczne, jak i zgeometryzowane. W skład najwcześniejszej grupy rytów (I) zaliczono dwa przedstawienia żyraf. Obie sylwetki zwierząt są znacznie uproszczone i schematyczne. Linia ryty jest dość szeroka, mocno spatynowana. Na rysunek jednej z żyraf zachodzą linie przedstawienia zaliczonego do grupy II. Ich wzajemny stosunek jest więc jasno określony. Nawiązując do klasyfikacji Hansa A. Winklera, zespół ten mógłby odpowiadać jego grupie I, uchwytniej także na zachodnim brzegu Nilu. Rytę żyraf z nasze-

go nawisu datować można przypuszczalnie na okres schyłkowego paleolitu. Wśród całej serii rytów z omawianego nawisu szczególną uwagę wzbudza jednorodny stylistycznie zespół (grupa II) złożony z realistycznych przedstawień czterech gazeli. Na ścianie skalnej widoczne są ślady ciemnej patyny. Ryt jest dość szeroki,

jaśniejszy od tła. Pomiędzy trzecią a czwartą sylwetką znajduje się niewielki ryt późniejszy, wykonany odmiennie stylistycznie przy pomocy cieńszego narzędzia. Ostatnie zwierzę z lewej strony zachodzi na wspomniany wyżej ryt z przedstawieniem żyrafy, zaliczony do grupy I. Według klasyfikacji Hansa A. Winklera, scenę z gazelami można byłoby zaliczyć do jego grupy III. Z dużym prawdopodobieństwem ryt z gazelami datować można na okres nagadyjski. Do kolejnej grupy (III) zaliczono przedstawienia łodzi oraz serię niewielkich sylwetek zwierząt. Interesujący jest zespół zachodzących na siebie, przesuniętych względem siebie rytów z przedstawieniami łodzi o zbliżonych kształtach i rozmiarach (podstawą reprodukowanej ilustracji jest ryt najwyraźniejszy, o najbardziej zdecydowanej linii). Przedstawienia te pozwalają na wysunięcie dość pewnych wniosków natury chronologicznej. Zasadniczy kształt łodzi analogiczny jest do przedstawień znanych z naczyń kultury Nagada II (z pominięciem

Rytę skalne z nawisu u podnóża wzniesienia el-Kurn w Masywie Tebańskim. Rys. Joachim Śliwa

licznych wiosel). Zbieżne z przedstawieniami na ceramice są ponadto elementy pozwalające na określenie dziobu i rufy (trzy

krótkie wiosła oraz „kotwica”). Do grupy tej należy też prawdopodobnie przedstawienie ptaka zidentyfikowanego jako sekretarz (*sagittarius serpentarius*). Wśród niewielkich rytów z przedstawieniami zwierząt znajdują się między innymi sylwetki antylop. Jeden z rytów to przedstawienie trzech zwierząt w układzie pionowym, jedno ponad drugim, oraz następny z wizerunkiem pojedynczego zwierzęcia.

Sylwetki opisanych zwierząt wykazują zarówno pod względem technicznym, jak i stylistycznym duże zbieżności z przedstawieniami analogicznych zwierząt, wykonanymi wtórnie na fragmentach ceramiki z okresu predynastycznego i wczesnodynastycznego. Przedstawienia tej grupy łączyć można zdecydowanie z działalnością ludności kultury Nagada. Wskazują na to wykazane wyżej zbieżności stylistyczne oraz bezsporna obecność nagadyjskiego materiału krzemienego w nawisie. Grupa rytów zaliczonych przez nas do tego zespołu odpowiada grupie V według klasyfikacji Hansa A. Winklera. W oparciu o przedstawione obserwacje należałoby rytę tej grupy umieścić w schyłkowej fazie „wczesnych mieszkańców doliny Nilu” i datować na początki okresu dynastycznego³.

Joachim Śliwa

¹ Prace prowadzono w sezonach zimowych 1973/1974 i 1974/1975; uczestniczyli w nich Barbara Drobniwicz, Bolesław Ginter, Janusz K. Kozłowski oraz Joachim Śliwa.

² Rysunki sporządzone zostały bezpośrednio z oryginału w skali 1:1 na tworzywie kodatracie.

³ W trakcie kolejnego pobytu w Deir el-Bahari w lutym 1978 r. dokonałem ponownego przeglądu omawianych rytów. Stwierdziłem wówczas ich poważne zniszczenia spowodowane przez turystów przemierzających szlaki do Doliny Królów (m.in. obecność typowych inicjałów rytym ostrym narzędziem). Ryt z przedstawieniem ptaka został uszkodzony szczególnie poważnie. Przy okazji, wskutek dokonanych zniszczeń, ustalono również, że przedstawienie ryby wykonane zostało bez najmniejszych wątpliwości techniką identyczną jak inne rytę (wcześniej wysunięto tu pewne wątpliwości), a wklęsłe wgłębienia rytę wypełniły się na przestrzeni czasu delikatną gliną spływającą po powierzchni skalnej ściany.

L I T E R A T U R A

J. Černý, *Graffiti hiéroglyphiques et hiératiques de la nécropole thébaine. Nos 1060 à 1405*, Kair 1956.

J. Černý, A.A. Sadek, *Graffiti de la Montagne Thébaine*, t. III i IV, Kair 1970.

R. Cotteville-Giraudet, *Gravures protohistoriques de la Montagne Thébaine*, „Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale”, t. 30:2, 1930, s. 545–552.

J.K. Kozłowski, *Recherches préhistoriques dans le Cirque de Deir el-Bahari (Montagne Thébaine)*, Première saison – 1974, „Études et Travaux” IX, 1976, s. 47–66.

J.K. Kozłowski (red.), *Deir el-Bahari I. Habitat préhistorique*. Fasc. 1. Travaux de la Mission archéologique de l'Université Jagellonne en Égypte, Kraków 1976.

W. Spiegelberg, *Ägyptische und andere Graffiti (Inschriften und Zeichnungen aus der thebanischen Nekropolis. Nos. 1–1059)*, Heidelberg 1921.

J. Śliwa, *Études sur les graffiti préhistoriques*, [w:] J.K. Kozłowski (red.), *Deir el-Bahari I*, op. cit., s. 64–74.

J. Śliwa (red.), *Stary i Nowy Świat. Od rewolucji neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego* [Wielka Historia Świata, t. 2], Kraków 2005.

H.A. Winkler, *Rock-Drawings of Southern Upper Egypt*, t. I–II, Londyn 1938–1939.

WYKOPALISKA W KASR EL-SAGA 1979–1988

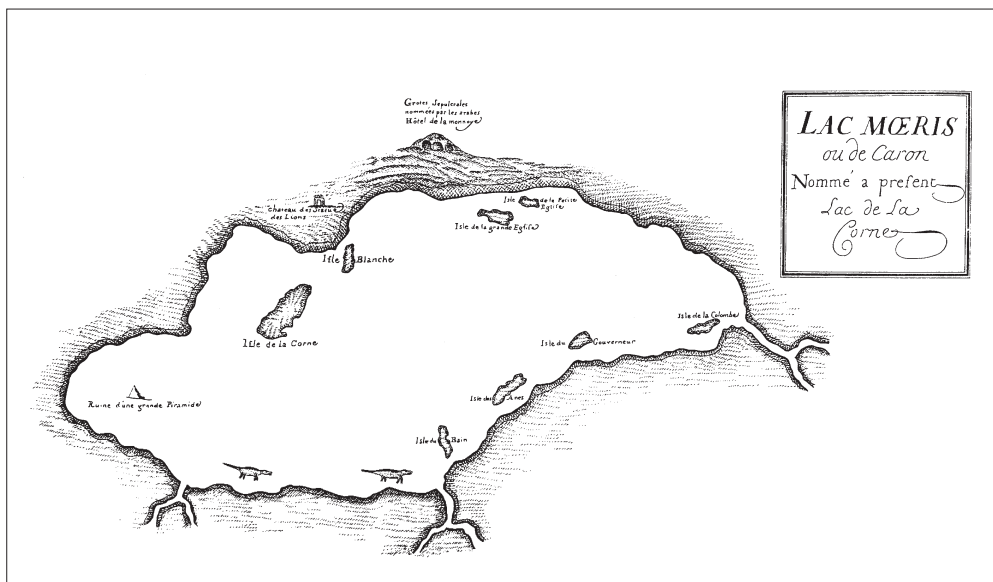
Północny brzeg jeziora Karun (starożytne Moeris) jest pod względem archeologicznym bardzo słabo rozpoznany. Jest to rejon pustynny, aktualnie pozbawiony stałego osadnictwa. Był jednak starannie zagospodarowany w epoce Średniego Państwa (ok. 2000–1700 r. p.n.e.) oraz po dłuższej przerwie – w okresach hellenistycznym i rzymskim.

W tradycji arabskiej obszar ten uchodził za niezwykle tajemniczy i niepozbawiony możliwości znalezienia prawdziwych skarbów – ukryte do nich drogi wyliczała *Księga ukrytych pereł* (XV w.). Zarówno bogato wyposażone cmentarzysko, jak i monumentalna świątynia wznosząca się nierzadko zam-

czyśko nad wszechobecną pustynią dały początek tradycyjnej nazwie tego rejonu – Kasr el-Saga („Zamek ukrytych skarbów”).

O ruinach starożytnych miast, znajdujących się na piaszczystej pustyni po drugiej stronie jeziora Karun, usłyszał sporo niemiecki dominikanin Johann Michael Wansleben (1635–1679),

który wieści te odnotował w swej *Nowej relacji z podróży do Egiptu* (1672). Następna informacja pochodziła z roku 1717 i wiązała się z misyjną podróżą francuskiego jezuita Claude'a Sicarda (1677–1726), w trakcie której dotarł również do Fajum i na północny brzeg jeziora. Na sporządzonej wów-

Birket Karun (jezioro Moeris). Mapa wykonana w roku 1717 przez Claude'a Sicarda. Na północnym brzegu zaznaczono ruiny Dime oraz cmentarzysko w Kasr el-Saga (jako „groty grobowe zwane przez Arabów mennicą”)